**DOI: https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series19.2024.47.01**
**УДК376.091.3:331.54-056.313**

***Н.В.Бондар***
***n.v.bondar@udu.edu.ua***
***htpps://orcid.org/0000-0002-4231-2067***

## КОРЕКЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПРОФЕСІЙНО-ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

*У статті розглядаються особливості корекційної спрямованості професійно-трудового навчання учнів з інтелектуальними порушеннями.*

*Головною метою професійної підготовки є формування особистості, підготовленої до самостійного життя та перетворювальної діяльності в умовах сучасного високотехнологічного, інформаційного суспільства, з метою реалізації творчого потенціалу учнів з інтелектуальними порушеннями.*

*Ключові слова: учні з інтелектуальними порушеннями, корекційна спрямованість, професійно-трудова діяльність, спеціальна школа.*

**Постановка проблеми**.

Удосконалення особистісно-зорієнтованого змісту освіти, створення освітніх технологій нового покоління шляхом впровадження інноваційних методів і підходів, особливо спрямованих на роботу з дітьми з особливими потребами – ось це є основні елементи сучасної освітньої парадигми.

Сучасна школа на сьогодні зобов'язана підготувати учнів до життєдіяльності, орієнтуючись на їх особистісні здібності та перспективи розвитку. Система психолого-педагогічних впливів та засобів повинна неодмінно забезпечити учнів соціально-адекватними формами самоактуалізації та самовираження для подальшого освоєння та здобуття життєвого досвіду.

Професійне трудове навчання в спеціальних навчальних закладах освіти – це місце, де діти навчаються та отримують базові професійні знання, спрямовані на формування рівня знань і практичних навичок для подальшої професійної та трудової адаптації учнів з урахуванням інтелекту та мовленнєвих здібностей кожного учня.

**Аналіз досліджень і публікацій**. У сучасних наукових дослідженнях питання корекційної спрямованості професійно-трудового навчання привертає все більшу увагу науковців та практиків. Значний внесок у процес формування професійно-трудової діяльності внесли В.Бондар, І.Єременко, Г.Мерсіянова, В.Синьов, О.Хохліна. Н.Альонкіна, В.Бех, В.Бондар, Г.Мерсіянова, К.Турчинська, багато уваги приділяли особливостям трудового навчання учнів з інтелектуальними порушеннями. Шляхам активізації процесу трудових умінь і знань приділялась увага в дослідженнях питань навчання та виховання учнів з інтелектуальними порушеннями Л. Виготський, Г. Мерсіянова, Н.Кравець, В. Синьов, К. Турчинська та інші.

Предметом корекції в процесі навчання учнів з інтелектуальними порушеннями, як зазначено у наявних дослідженнях (І.Єременко, В.Синьов, Н.Стадненко, О.Хохліна) має бути їх пізнавальна сфера (відчуття, сприймання, уявлення, пам’ять, мислення, мовлення), емоційно-вольова і щонайперше вищі форми психічних процесів, що є важливі для прийняття й опрацювання інформації, пов’язаної із засвоєнням знань та умінь, виконанням практичної діяльності. При цьому слід зважати на те, що корекційно-розвивальна робота на уроках трудового навчання має здійснюватися на основі опанування учнями техніко-технологічних знань та практичних умінь. Саме про це наголошується у працях Н.Павлової, О.Хохліної.

**Мета статті**. Професійна підготовка має на меті набуття школярами рівня знань і практичних навичок для подальшої адаптації до трудової діяльності залежно від інтелектуального рівня кожного з

них. Багаторічний досвід роботи спеціальних шкіл показав, що випускники цих шкіл здобувають спеціальні знання та вміння, здатні брати участь у трудовому процесі.

**Виклад матеріалу статті.** Сучасна педагогічна теорія і практика розглядають процес навчання дітей з інтелектуальними порушеннями як активну участь школярів у конструюванні власних знань і розуміють як динамічний процес, у якому учні за допомогою вчителя використовують наявні ресурси. Знання формують власний світогляд, досвід роботи. Тому освітня система, яка готує таких школярів, має бути гнучкою та адаптованою для їх ефективної соціалізації, розвитку особистісних здібностей і компетенцій.

Основною метою професійно-трудового навчання в спеціальній школі є формування технічно освіченої особистості, підготовка до самостійного життя і перетворювальної діяльності в сучасних умовах виробництва, розвиток технічного мислення учнів, формування загально-трудових, науково-технічних, технічних знань, практичних навичок, сенсомоторики, навички, необхідні для професійного навчання, професійно-життєве самовизначення на основі корекційно-розвивального навчання та виховання (Бондар В., 2005)

Завданнями професійно-трудового навчання є формування цілісного уявлення про матеріальне виробництво, роль техніки, проектування і технологій у розвитку суспільства; набуття учнями досвіду провадження технологічної діяльності, ціннісних ставлень до трудових традицій; формування технологічних умінь і навичок учнів; ознайомлення учнів із виробничим середовищем, традиційними, сучасними і перспективними технологіями обробки матеріалів, декоративно-ужитковим мистецтвом; формування здатності розвивати надбання рідної культури з використанням засобів декоративно-ужиткового мистецтва; сприяння усвідомленню учнями значущості ролі технологій як практичного втілення наукових знань; реалізація здібностей та інтересів учнів у сфері проектно-технологічної діяльності; залучення учнів до надбань української культури через практичне вивчення традиційних ремесел та різних видів декоративно-ужиткового мистецтва; створення умов для самореалізації та професійного самовизначення кожного учня (Бондар В., 2005).

Для вирішення цих завдань можна вдосконалити зміст професійної підготовки на основі формування в учнів з інтелектуальними порушеннями професійних здібностей — необхідних технічних знань, трудових умінь і навичок, придатних для сучасних умов виробництва. Необхідно також удосконалити методи професійної підготовки з урахуванням психофізіологічних можливостей учнів різного рівня пізнавальної здатності, посилення засобів корекції та розвитку, що впливають на учня, його емоційну та вольову сфери, пізнання та мовлення. Поле ціннісної мотивації, розвиток якої забезпечується вихованням самостійності, організованості та позитивного трудового ставлення.

Необхідними умовами для забезпечення процесу модернізації професійного навчання є кваліфіковані кадри, знання сучасних методик професійного навчання, спеціальних методик професійного навчання, які враховують різний рівень пізнавального розвитку учнів з інтелектуальною недостатністю, що сприятиме дотриманню нових технологій виробництва.

Тому на основі науково-теоретичних напрацювань та досліджень практичного досвіду в галузі корекційної педагогіки та спеціальної психології слід оновити зміст професійної підготовки учнів з інтелектуальними порушеннями, приділити пріоритет розвитку особистості, створити відповідні умови для її зростання. . Розвиток цих знань і навичок підготує випускників спеціальних закладів до самостійності та незалежності у дорослому житті.

Характеризуючи корекційну спрямованість змісту професійно-трудового навчання учнів з інтелектуальними порушеннями, варто зазначити, що у поєднанні з розумінням сутності корекційно-розвивальної роботи як підсистеми виховання дітей з інтелектуальними порушеннями корекція як педагогічний процес забезпечується всіма його складовими: змістом, методом, організацією. Тому професійно-трудове навчання, зміст, методи та організація якого спрямовані на виправлення вад розвитку та покращення загального розвитку дитини, є корекційно спрямованим. Мета цього спеціально побудованого навчального процесу визначається темою корекційно-розвивального впливу, тобто того, що дитина повинна виправити, послабити, подолати і взагалі розвинути. З цього також визначають показники ефективності корекційно-розвивальних впливів. Отже, суб'єкт впливу є системоутворюючим елементом у процесі навчання корекційної спрямованості.

Виходячи з принципу культурної сумісності, зміст професійно-трудової підготовки забезпечує

можливості для формування загальнолюдських і національних культурних цінностей, у яких праця є втіленням самоцінності та основою життя. Відповідно до соціокультурного підходу, навчання відбувається в освітньому середовищі, що включає моделювання освітніх просторів, що впливає на кожного учасника освітнього процесу. Освітнє середовище професійно-трудового навчання розуміється як система впливів і умов для формування технічної грамотності особистості, а також можливостей розвитку, що надаються в контексті соціально-просторових суб'єктів.

Спеціально створене освітнє середовище позитивно впливає на фізичний і розумовий розвиток школярів, сприяючи їх активності та творчому самовираженню. Тому одним із принципів формування технічної культури школярів у процесі професійної підготовки, згідно з положеннями соціокультурного підходу, є створення спеціального творчо-розвивального освітнього середовища, що відповідає психофізіологічному розвитку особистості дитини, формування культури школярів з інтелектуальними порушеннями.

Методологічною основою побудови змісту професійної підготовки в спеціальній школі є теорія діяльності, згідно з якою підготувати учнів з інтелектуальними порушеннями до трудової діяльності можливо лише за умови їхньої подібної або достатньої діяльності, особливо праці. Структура діяльності має вигляд алгоритму: мета-мотивація-метод-результат. Педагогічно доцільною є лише вмотивована діяльність. Різноманітність мотивів зумовлює їх послідовний розвиток у ході навчальної та трудової діяльності. Використовуючи теорію психологічного та практичного дієво-крокового формування, дія учня починається з повного орієнтовного заснування і закінчується самостійним проектуванням повного комплексу необхідних дій (Бондар В., 2016).

Досить важливою є думка про те, що уроки трудового навчання грунтуються на основі загальних дидактичних принципів, які використовуються для всіх шкільних предметів, але вони відрізняються деякими особливостями: учні займаються не тільки пізнавальною, але й творчою діяльністю; предмети, знаряддя, процеси праці виступають не тільки як об'єкти вивчення, але й засоби наочності, дидактичний матеріал, який використовується для активізації роботи учнів, технічними засобами навчання.

Також трудове навчання не дублює педагогіку та психологію, але знаходиться з нею в тісному взаємозв'язку. Тому, не можливо вивчати трудове навчання не оволодівши загальними закономірностями психічної діяльності людини, організацією навчального процесу, основами техніки, технологій.

Психологічний аспект праці, пов'язаний з тим, що предметні дії визначаються й регулюються внутрішньою (психічною) діяльністю - пізнавальною, мотиваційною, емоційною. Так, під час праці в людини активізуються такі пізнавальні процеси: відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, уява. У праці реалізуються й одночасно розвиваються професійні здібності, знання, трудові навички та вміння працівника, розкриваються риси його характеру, моральні якості, мотиви діяльності. У праці людина стверджує себе як особистість, реалізує та розвиває свій творчий потенціал.

Важливою є думка К. Рейди (2003), В. Товстогана (2002), про комплексний підхід до уроків професійно-трудового навчання, який визначається двома ознаками: єдністю соціального фізіологічного, психологічного аспектів трудового навчання; єдністю навчальної, виховної і розвиваючої функцій процесу трудового навчання. Розкриваються особливості соціального аспекту трудового навчання, які сприяють наближенню соціальної мети трудової діяльності до кожного учня, підготовці до праці у сучасному суспільстві з притаманними йому особливостями виробництва, а також фізіологічного аспекту трудового навчання, який сприяє фізичному розвитку дітей: зміцненню кісткової системи, укріплення м'язів, розвитку процесів дихання, кровообігу, покращенню координації рухів, підвищенню витривалості організму. Психологічний аспект забезпечує розвиток особистості учня, його психологічних процесів сприймання, уваги, пам'яті, мислення, мовлення, уяви. Авторами детально розкриваються такі функції як: навчальна, виховна, розвиваюча. Зокрема, навчальна функція полягає в ознайомленні учнів з елементами загальних основ сучасного виробництва (технік технології, організації та економіки), формування трудових умінь, культури праці. Виховна функція навчального

процесу вимагає формування в учнів позитивного, емоційно-ціннісного ставлення до трудової діяльності, до людської праці, бережливого ставлення до предметів, засобів, продуктів праці, здійснення екологічного, економічного, естетичного, морального, фізичного виховання дітей. Розвиваюча функція трудового навчання повинна реалізовувати всебічний розвиток розумових здібностей дітей, їх конструктивного технічного мислення, художніх смаків.

К. Рейда (2003), В. Товстоган (2002) акцентує увагу на організації спільної роботи вчителя і учнів, за допомогою якої досягається засвоєння техніко-технологічних знань, формування трудових умінь, навичок, виховання позитивного ставлення до праці, розвиток самостійності і творчої активності в навчальній і трудовій діяльності. Ними пропонується різноманітна класифікація методів трудового навчання, отже, у відповідності з метою застосування (методи повідомлення нових знань; методи формування умінь і навичок; метод контролю за ходом і оцінювання результатів навчання); за джерелами інформації: словесні (розповідь, пояснення, бесіда, лекція, аудіо записи, радіопередачі, друковане слово: підручники, посібники, довідники, енциклопедії); наочні (демонстрації готових виробів, їх частин, розгорток, креслення, технологічних карт, фотографій, таблиць, інструментів, матеріалів, слайдів, діафільмів, кінофільмів, телепередач, відеозаписів, показ прийомів роботи); практичні (трудові вправи, досліди, лабораторні роботи, самостійна розробка конструкцій, виконання практичних робіт).

Важливим науковим доробком, як свідчить О. Чеботарьова (2015), є розроблений та впроваджений в практику спеціальних шкіл науково-практичний посібник з професійно-трудового навчання для учнів з інтелектуальними порушеннями, використання якого сприяє підвищенню ефективності засвоєння учнями техніко-технологічних знань як однієї з умов усвідомленого виконання практичних завдань; розвитку загальнотрудових умінь (здійснення аналізу предмета діяльності стосовно визначення матеріалу, форми, розміру деталей, орієнтування у способі виконання, планування послідовності власних дій та здійснення самоконтролю), що є показником самостійності виконання практичних завдань; забезпеченню усвідомленого застосування учнями одержаних знань та практичних умінь у самостійній життєдіяльності; корекції наявних у школярів даної категорії психофізичних недоліків.

Дослідження Г. Мерсіянової (2001) показали, що в учнів допоміжної школи можливо сформувати вміння планувати свою діяльність, якщо цю роботу поєднувати з розвитком раціональних прийомів і способів дій, мислення, правильного ставлення до праці, з вихованням особистості, використовуючи корекційно-виховну роботу.

В. Синьов (2009) виявив закономірності й особливості розвитку структури трудової діяльності. Він встановив, що найбільш характерною особливістю для більшості учнів цієї категорії є низький рівень самостійності у виконанні трудових завдань. Вони проявляються тоді, коли учням необхідно виконати мисленнєві і мовленнєві дії, визначити мету і завдання діяльності, шляхи їх досягнення, спланувати хід виконання завдань, проконтролювати результати їх виконання. У формуванні цих компонентів трудової діяльності особливу роль відіграє здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, які у цих дітей сформовані на досить низькому рівні. На його думку, у процесі трудового навчання педагогічний процес повинен бути спрямований на корекцію та компенсацію мисленнєвого та мовленнєвого розвитку, особливо вторинних порушень (вони легше піддаються виправленню в процесі трудового виховання). Головне, щоб кожний навчально-виховний захід передбачав розв'язання корекційно-виховних завдань. Тільки так можна досягти позитивних результатів у розвитку трудових дій в учнів з інтелектуальними порушеннями.

В. Бондар (2016) зазначає, що виконуючи окремі види праці, учні користуються різними інструментами, матеріалами, які відрізняються один від одного кольором, розміром, об'ємом, формою. Він підкреслює, що пізнаючи властивості інструментів і матеріалів, учні розширюють свої уявлення про них, розвивають сприймання, пам'ять, мислення, збагачують активний словниковий запас. Відбувається процес корекції. Чіткість таких уявлень створює умови для розвитку мислення, аналізу, синтезу, порівняння й оцінки. Перш ніж виконати завдання учень ставить перед собою мету і визначає способи її досягнення. На основі усвідомленого характеру завдань учень розподіляє їх на окремі частини, продумує способи виконання всіх елементів та поєднання їх в єдине ціле.

Систематичне здійснення зв'язку трудового навчання з вивченням інших предметів в школі має корекційне значення. Доцільно застосовувати знання з іншими предметами на уроках трудового навчання – це стимулює учнів з інтелектуальними порушеннями до співставлення теоретичних знань з реальними фактами. Міжпредметні зв'язки виступають і як дидактична умова підвищення ефективності навчального процесу. Їх необхідно розуміти як систему роботи вчителя і учнів, де оволодіння знаннями відбувається при залученні змісту споріднених дисциплін.

Трудова підготовка учнів з інтелектуальними порушеннями безпосередньо пов'язана з іншими дисциплінами, зокрема, українською мовою, яка спрямована на розширення і удосконалення мовленнєвої діяльності даної категорії учнів та формуванню в них здатності до аналізу, синтезу та узагальнення.

Формуючи вміння виконавчої діяльності, учитель виходить з того, що учні повинні не лише зрозуміти та засвоїти послідовність дій, а й навчитись правильно їх виконувати. Увага звертається на необхідність дотримання плану під час виконання всієї роботи, орієнтування за зразком, що загалом сприятиме правильному виконанню завдання.

Успішність самостійної навчальної діяльності залежить від сформованості вмінь бачити і вчасно виправляти допущені помилки й описки, оскільки в учнів з інтелектуальними порушеннями названі вміння спонтанно не формуються. Спершу вчитель навчає виправляти помилки й описки, наслідуючи його дії, потім – за допомогою зразка та інших зовнішніх регуляторів (навідних запитань, плану, інструкції, графічних моделей, сюжетних малюнків ), і насамкінець – працювати самостійно, використовуючи в ролі допоміжних засобів зразок і план.

Важливою умовою, що сприяє якісному поліпшенню виконавчої діяльності школярів, є вміння адекватно оцінювати кінцевий результат своєї діяльності. Для учнів з інтелектуальними порушеннями характерні некритичність мислення, завищена самооцінка, що негативно позначається на якості виконуваного ними завдання. Учитель поступово формує їх уміння оцінювати кінцевий результат своєї діяльності. Спершу він сам оцінює виконану роботу. Для порівняння використовує зразок виконання завдання. Учні спостерігають, слухають, беруть участь в оцінюванні робіт однокласників. Потім самі, користуючись зразком і планом, оцінюють виконане завдання за дванадцятибальною шкалою оцінювання. Оцінку обов'язково коментують, що дає змогу вчителю перевірити рівень засвоєних ними вмінь.

Таким чином, учитель поступово на уроках трудового навчання формує в учнів уміння самостійної навчальної діяльності, яка є однією з найважливіших умов успішного засвоєння знань і спеціальних умінь.

**Список використаних джерел:**

1. **Бондар В.І.** (2016) Дидактичні функції професійно-трудового навчання осіб з інтелектуальними порушеннями та умови їх реалізації. Актуальні питання корекційної освіти: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: ПП Медоборис. 2. **Бондар В.І.** (2005) Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці: метод. посіб. Київ: Наш час. 3. **Мерсіянова Г.М.** (2001) Професійно-трудова підготовка учнів допоміжної школи. *Дефектологія.* 4. **Рейда К.В.** (2003) Виховання готовності учнів допоміжної школи до праці в системі професійно-трудового навчання: автореф. дис. канд. пед. наук.: 13.00.03. Київ. 5. **Синьов В.М.** (2009) Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка). Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Ч. 2: Загальні основи корекційної психопедагогіки (олігофренопедагогіки). 6. **Товстоган В.С.** (2002) Методичне забезпечення професійного відбору у системі трудової підготовки учнів допоміжної школи: автореф. дис. канд. пед. наук. Київ. **7. Чеботарьова О.В.** (2015) Особливості соціалізації школярів із порушенням розумового розвитку засобами професійно-трудового навчання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2015. Вип. 30.

**References:**

1. **Bondar V.I.** (2016) Didactic functions of vocational training of persons with intellectual disabilities and conditions for their implementation. Current issues of correctional education: a collection of scientific papers. Kamianets-Podilskyi: PP Medoboris. 2. **Bondar V.I.** (2005) Problems of remedial education in special pedagogy: method. manual Kyiv: Our time. 3. **Mersianova H.M.** (2001) Vocational training of secondary school students. Defectology. 4. **Reida K.V.** (2003) Education of auxiliary school pupils' readiness for work in the vocational training system: author's review. thesis Ph.D. ped. Sci.: 13.00.03. Kyiv. 5. **Sinyov V.M.** (2009) Correctional psychopedagogy. Oligophrenopedagogy). Kyiv: Editorial office of M. P. Drahomanova, Ch. 2: General foundations of correctional psychopedagogy (oligophrenopedagogy). 6. **Tovstogan V.S.** (2002) Methodological support of professional selection in the system of

labor training of secondary school pupils: autoref. thesis Ph.D. ped. of science Kyiv. 7. **Chebotaryova O.V.** (2015) Peculiarities of socialization of schoolchildren with intellectual disabilities by means of vocational training. Scientific journal of the NPU named after M. P. Drahomanova. Series 19: Correctional pedagogy and special psychology. 2015. Issue 30.

**Bondar N. Corrective direction of professional labor training of students with intellectual disabilities.**

The article examines the features of the correctional orientation of vocational and labor education of students with intellectual disabilities.

Characterizing the correctional orientation of the content of vocational and labor education of students with intellectual disabilities, it is worth noting that in combination with an understanding of the essence of correctional and developmental work as a subsystem of raising children with intellectual disabilities, correction as a pedagogical process is provided by all its components: content, method, organization. Therefore, vocational and labor education, the content, methods and organization of which are aimed at correcting developmental defects and improving the general development of the child, is correctionally oriented. The purpose of this specially constructed educational process is determined by the theme of correctional and developmental influence, that is, what the child must correct, weaken, overcome and generally develop. From this, the indicators of the effectiveness of correctional and developmental influences are also determined. Therefore, the subject of influence is a system-forming element in the process of teaching correctional orientation.

The main goal of professional training is to form a personality prepared for independent life and transformative activity in the conditions of a modern high-tech, information society, in order to realize the creative potential of students with intellectual disabilities.

**DOI: https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series19.2024.47.02**
**УДК: 376.36:81’23**

***Х. Ю. Вигура***
***vigurakristina@gmail.com***
***https://orcid.org/0009-0004-2463-5446***

## ОСОБЛИВОСТІ МОВНО-МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ У ДІТЕЙ ПІСЛЯ КОХЛЕАРНОЇ ТА СТОВБУРОМОЗКОВОЇ ІМПЛАНТАЦІЇ

*У статті розглянуто особливості мовно-мовленнєвого розвитку у дітей після кохлеарної та стовбуромозкової імплантації. Проаналізовано вплив порушень слуху на розвиток мовлення та мови, детально описано етапи формування мовних навичок, а також процес реабілітації з участю логопеда, сурдопедагога та інших фахівців. Окрема увага приділена ролі ранньої діагностики і комплексного підходу до реабілітації, що є ключовими для успішної інтеграції дітей у соціальне середовище та досягнення позитивних результатів у розвитку мовлення.*

*Ключові слова: мова, мовлення, мовно-мовленнєвий розвиток, порушення слуху, кохлеарна та стовбуромозкова імплантація, логопедична реабілітація.*

**Постановка проблеми.** Мовно-мовленнєвий розвиток є важливим аспектом загального розвитку дитини і тісно пов'язаний з її соціалізацією та адаптацією в суспільстві. У дітей з порушеннями слуху цей процес ускладнюється, що обумовлює необхідність застосування спеціалізованих методів корекції та реабілітації. Сучасні технології, зокрема кохлеарна та стовбуромозкова імплантації, відкривають нові можливості для відновлення слуху та, відповідно, розвитку мови та мовлення у дітей..

У зв'язку з тим, що кількість дітей із сенсоневральною туговухістю продовжує зростати, потреба в ефективних реабілітаційних програмах, які сприяють оптимальному розвитку мовлення і соціальної інтеграції, стає дедалі більш актуальною. Це дослідження спрямоване на заповнення прогалин у розумінні того, як саме різні види імплантацій впливають на мовно-мовленнєвий розвиток та які підходи до реабілітації є найбільш ефективними.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Згідно з дослідженнями Жана Піаже (1994), Гальперіна (1985) та Давидова (1986), когнітивний розвиток дитини пов'язаний із її активною взаємодією із зовнішнім середовищем. У дітей з порушеннями слуху мовленнєвий розвиток проходить